

20. Рутинський М. Музеєзнавство: Навч. посіб. / М. Рутинський, О. Стецюк. — К., 2008. — 428 с.
21. Ситий І. Міські печатки Лівобережної України XVII—XVIII ст. із збірки ЧІМ. Каталог / [упоряд. Ситий І.]. — Львів — Чернігів, 1995 — 24 с.
22. Черненко О. Виставка XIV Археологічний з'їзд в Чернігові (доісторичний період) / О. Черненко // Скарбниця української культури: [зб. наук. праць]. — Вип. 11. — Чернігів, 2009. — С. 148–150.
23. Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського у 60–80-х роках ХХ століття: спогади працівників / [авт. тексту І. Синельник] // Сіверянський літопис. — 2005. — № 2–3. — С. 71–72. 24. Чернявська Н. Нагорода зобов'язує / Н. Чернявська // Деснянська правда. — 1973. — № 143. — 21 лип. — С. 4.
25. Юрєнева Т. Музеєведение / Т. Юрєнева. — М., 2004. — 560 с.
26. Юхневич М. Я поведу тебя в музей: Учебное пособие по музейной педагогике / М. Юхневич. — М., 2001. — 233 с.

В. В. Головка

УДК: 94 (338) (477) «1989/1999»

УКРАЇНЬСЬКА МЕТАЛУРГІЯ У 1990-х рр.: РОЗВИТОК В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ ТА РИНКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Стаття присвячена початковому етапу ринкових трансформацій у гірничо-металургійному комплексі України. Зокрема, розглянуто ідеологічні засади тогочасних політичних еліт щодо стратегії розвитку промисловості та економіки, описано технологічний та економічний стан металургійної галузі у 1990-х рр.

Ключові слова: ринкова економіка, економічна криза, інвестиційний клімат, чорна металургія, гірничорудна промисловість.

Статья посвящена начальному этапу рыночных трансформаций в горно-металлургическом комплексе Украины. В частности, рассмотрены идеологические основы стратегии политических элит в сфере реформы промышленности, описано технологическое и экономическое состояние отрасли в 1990-х гг.

Ключевые слова: рыночная экономика, экономический кризис, инвестиционный климат, черная металлургия, горнорудная промышленность.

The article is devoted to initial stage of market transformations in the Ukrainian mining and steel industry. There is examination of Ukrainian political elites' ideological foundations of industrial development strategy, including economic integralist and autocracy approaches. The article also describes technological

and economic state of the Ukrainian metallurgy in the 1990^s, which considerably complicated implementation of reforms in industry.

Keywords: market economy, economic downturn, invest climate, metallurgy, mining.

Історичні зміни в українській економіці за останні два десятиліття тісно пов'язані зі структурною перебудовою національної промисловості. Зокрема, суттєво збільшилася частка галузей важкої промисловості, насамперед гірничо-металургійного комплексу, тоді як високотехнологічний сектор зазнав глибокого падіння. Звичайно, що це не можна визнати задовільним. Водночас було б неправильно недооцінювати складності ринкової трансформації металургії та ігнорувати її досвід. Окрім того, вивчення історії цієї галузі актуальне й тим, що не всі проблеми — технологічні, інституційні, відносин власності тощо — остаточно вирішено. Нарешті, варто також нагадати, що металургія — одна з галузей, особливо чутливих до циклічних спадів та піднесень глобальної економіки. Отже, щоб було розроблено адекватну політику пом'якшення прогнозованих циклічних негараздів, необхідно враховувати уроки минулого.

Попри все, новітня історія української промисловості взагалі та металургії зокрема є малодослідженою. Зрозуміло, що економісти та експерти галузі проводили поточний аналіз ситуації, щоб виробити рекомендації для уряду та суб'єктів господарювання. Однак, власне, історики приділяють цій проблематиці мало уваги. А якщо й приділяють, то їхні роботи часто збиваються або на перелік дат і статистичних показників, або на опис негативних суспільних стереотипів щодо неоднозначного впровадження ринкових відносин у промисловості та становлення приватного сектору.

Своєрідним підсумком історичних досліджень економічної історії в 1990-ті рр. стала монографія М. Плюща «Промисловість України у 80–90-ті роки: люди, проблеми, уроки» [12]. Вона досить багата на фактографічний матеріал про розвиток підприємств, зокрема металургійних. Однак аналітична та концептуальна складові цієї монографії слабкі. Звідси — багато повторів і фрагментарність тексту. На тлі праць, виданих останніми роками, виділяються дві: монографія «Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991–2009)» С. Падалки [9] та розділ «Економіка перехідної доби (1991–2010)» у двотомній праці «Економічна історія України: Історико-економічне дослідження» Г. Касьянова [4, с. 521–566]. Цей розділ з'явився, коли Г. Касьянов доопрацював економічні сюжети своїх нарисів з новітньої історії [5]. Ці автори не тільки більш комплексно порівняно з попередниками відтворили картину розвитку промисловості, але й перейшли від констатації до аналітичного викладу, а головне — запропонували нові концеп-

туальні підходи. При цьому і С. Падалка, і Г. Касьянов особливу увагу приділили формуванню великого капіталу (фінансово-промислових груп), що було тісно пов'язано з трансформацією металургії. Втім, історія гірничо-металургійного комплексу не була основним предметом дослідження вказаних дослідників, висвітлювалися лише окремі аспекти його розвитку.

В цілому, в працях, які так чи інакше описують розвиток вітчизняної промисловості у 1990-х рр., спостерігаються такі недоліки.

По-перше, хоч як це не дивно, ігнорується базовий принцип історичних досліджень — історизм. Суперечливі соціально-економічні процеси у промисловості часто розглядаються не стільки в контексті конкретно-історичної ситуації, скільки з певних морально-етичних чи то ідеологічних позицій або навіть побутових стереотипів. Тому не випадково негативні оцінки надто емоційні. Частково це зумовлено тим, що важко дистанціюватися від недавніх подій. Однак, якщо поглянути на досвід країн Центральної та Східної Європи і пострадянських республік, то всюди відбувалася подібна трансформація промисловості — десь з меншою кримінальною складовою, десь з більшою. Але в більш благополучних країнах діяли інші компенсаційні фактори, яких, за визначенням, не було в Україні (не кажучи вже про руйнування традиції підприємництва та недостатній досвід державного управління). При цьому ігнорувалися галузеві особливості. Зокрема не враховується, що саме відносно низький технологічний рівень підприємств вітчизняного ГМК ускладнив трансформацію.

Тут ми виходимо на другий недолік — ігнорування світових тенденцій та глобального контексту розвитку вітчизняного гірничо-металургійного комплексу. Оскільки Україна мала відносно відкриту економіку, то постійно треба звертати увагу, як глобальні процеси позначалися на промисловості. Також слід виходити з того, що з самого початку металургія працювала на світових ринках і критерієм її успішності / не успішності були міжнародні досягнення, а внутрішній ринок виступав як другорядний. Нарешті, оцінюючи рівень ефективності трансформації галузі треба порівнювати його і з радянськими часами та умовами, і з аналогічними структурами в країнах з перехідною економікою.

По-третє, вузькість інтерпретацій. Вітчизняним дослідникам здається, що в Україні промисловість трансформувалася за «найгіршими» сценаріями, що та модель відносин бізнес — влада, яка склалася, найнебезпечніша тощо. З цим важко погодитися. Справді, порівняно з розвинутими західними країнами українська практика мала досить багато вад, однак на фоні альтернативних варіантів, які демонструють пострадянські країни, у неї є низка безумовних переваг. Так, в Україні традиційно зберігалася конкуренція між фінансово-промисловими групами (ФПГ), які насамперед були пов'язані з металургією, зокрема в кулуарах влади, і це є фундаментом для подаль-

шого демократичного розвитку. Тоді як у тій-таки Росії ФПГ удержавляються при згортанні демократичних свобод. У Білорусі взагалі не варто вести мову як про ФПГ, так і про демократію. До того ж варто звернути увагу на те, що провідні на сьогодні вітчизняні ФПГ вижили саме тому, що сповідували відносно цивілізований підхід і до ведення бізнесу, і до відносин з суспільством та владою. Відповідно, подальша неконструктивна критика лише сповільнює їхній розвиток в інтересах суспільства.

Отже, мета нашої статті полягає в тому, щоб комплексно розглянути початковий етап ринкової трансформації національної металургії, дослідити ідеологічні засади тогочасних політичних еліт щодо стратегії розвитку промисловості, описати технологічний та економічний стан галузі в 1990-х рр.

Негативні явища в українській металургії, які повною мірою проявилися в першій половині 1990-х рр., було закладено ще за радянських часів. Галузь не була пріоритетною для союзного центру, який віддавав перевагу розвитку підгалузей воєнно-промислового комплексу, й відповідно визначав пріоритети розвитку гірничо-металургійного комплексу під їхні інтереси. При цьому республіканські органи влади не тільки мали досить слабкий вплив на визначення стратегії розвитку галузей важкої промисловості та економіки в цілому, але й були досить обмежені у вирішенні власних поточних проблем, зокрема через фундаментальні недоліки управління плановою економікою. Ось як перший секретар ЦК КПУ (1963–1972 рр.) П. Шелест описував ситуацію з постачанням металу для поточних ремонтів українських металургійних заводів і її обговорення в Політбюро ЦК КПРС у 1965 р.: «Ми довгий час зверталися до Держплану, щоб нам виділи 10–15 тисяч тонн металу для ремонту обладнання цехів металургійних заводів. Не виділяють — пишуть держпланівські чиновники, що нема. Тоді ми з І. П. Казанцем, головою Ради Міністрів України, крутили-крутили і вирішили так: давай дамо директорам підприємств, міністрові чорної металургії УРСР завдання — нехай усе те, що вони виробляють понад план, візьмуть собі. Точніше, ми владою уряду України віддамо їм той надлишок для ремонту цехів. Так і зробили. І це Шелепін назвав місництвом, розбазарюванням державного майна. Я знову обурився і відповів, що це не місництво, а розумна господарська ініціатива — адже металурги все робили понад план. Ми ж із Казанцем собі тої криці не взяли для будівництва дач, лімузинів тощо. Україна дає понад 52 відсотки всього металу країни, а сама не має чим ремонтувати ковші, що лопнули, секції батарей, які прогоріли. Металургам бракує металу. Це ж соромно! А крім того, і небезпечно — а як аварія, як зупиниться виробництво? З кого спитають — з держпланівського столоначальника чи з нас?» [3, с. 654–655].

Особливу увагу варто звернути на те, що в останні 15 років існування СРСР в українську металургію не інвестувалося та не планувалося інвес-

тувати масштабних капіталовкладень. Л. Кравчук згадував такі слова першого секретаря КПУ В. Щербицького: «Послухайте, ми заробляємо на українській металургії мільярди рублів, але для модернізації виробництва — не отримуємо ані копійки. Все віддають в Челябінськ, Сибір і так далі. А у нас зношене обладнання на 80%. Як жити далі?» [6]. Втім, така ситуація була характерна й для інших галузей республіканської економіки. Той самий Л. Кравчук згадував ще один епізод, пов'язаний з В. Щербицьким, що начоту демонструє, як визначалися і планувалися економічні показники в СРСР: «650 тисяч тонн м'яса Україна щорічно віддавала центру. Уся Радянська армія споживала українське м'ясо. Нам залишали кості, а м'ясо забирали... Одного разу Володимир Васильович приїхав з Москви і розповідає, що Політбюро вимагає заготовити вже 700 тисяч тонн: “Я сказав, що вам прийдеться порізати мене на м'ясо”» [6]. Ці приклади підтверджують, що частина української номенклатури ще за часів Радянського Союзу була налаштована якщо не на економічну автаркію, то на широку економічну автономію. Відповідно, з середини 1980-х рр. ці настрої тільки посилювалися і багато в чому визначили характер процесів у наступному десятилітті.

На початку 1990-х рр. економічна політика України де-факто базувалася на ідеології економічної автаркії, що сприймалася як обов'язкова умова політичного суверенітету. Так, голова Ради міністрів України (1990–1992 рр.) В. Фокін згадував: «Україна була адміністративною одиницею в загальній системі Радянського Союзу... В ній існувала досить детально продумана система розподілу ресурсів,... функцій і відповідальності... Коли СРСР існував, це було правильно. Це диктувалося бажанням досягти... оптимізації... Коли Україна стала незалежною, тоді першою справою, яку ми мали зробити було... вирішити, що необхідно для української економіки. Чи потрібна нам металургія? Скільки металу необхідно для задоволення наших потреб... скільки нам видобувати вугілля? Скільки? Які машинобудівні галузі ми потребуємо? Що робити з сільським господарством? Отже, нам було потрібно створити базу, яка була б оптимальною для потреб України» [Цит. за 15, с. 421].

Прихильникам економічної автаркії доводилося вести боротьбу з різними формами інтеграційних поглядів, прибічники яких вважали за необхідність зберегти найтісніші господарські зв'язки з колишніми радянськими республіками (різниця між поглядами була тільки в тому, які мають бути темпи та глибина відновлення радянських господарських зв'язків). Ситуація, коли держава зберігала контроль та субсидувала великі підприємства й одночасно намагалася обмежити зв'язки з пострадянськими республіками, руйнувала і державні фінанси, і самий промисловий потенціал. Звернімо увагу, що впливових політичних сил, спрямованих на якнайшвидшу інтеграцію до світової економіки, в Україні на той час не було.

З середини 1990-х рр. спостерігалися спроби подолати суперечність між економічною автаркією та пострадянським інтегралізмом: все більшого впливу набували прагматичні погляди в політичному керівництві України. Прибічники таких поглядів, хоча й виступали за автаркію в економіці, розуміли, що необхідно зберегти традиційні господарські зв'язки й при цьому нарощувати експортний потенціал та шукати власну нішу в міжнародному поділі праці. Американський дослідник К. Дарден пов'язує цей поворот в українській політиці з призначенням на посаду прем'єр-міністра Є. Марчука (1995–1996 рр.). Його програма реформ передбачала:

- національний контроль за промисловістю, недопущення, щоб її приватизували іноземці;
- імпортозаміщення;
- обмеження експорту сировини;
- формування замкнених виробничих циклів у рамках монополій з державною підтримкою;
- посилення державного контролю за валютним обігом [14, с. 172].

Для досліджуваної теми найважливіше відзначити, що саме така ідеологія створювала сприятливе середовище для розвитку національного великого капіталу.

Однак повернімося в кінець 1980-х рр. Реформа, яку задекларував союзний центр, провалилася. Історик М. Плющ зазначав: «... вже на середину 1987 р. в республіці виявилися значні труднощі у здійсненні економічної реформи. Як відзначали учасники липневого (1987 р.) пленуму ЦК КПУ, керівники підприємств, слабо підготовлені до роботи у нових умовах, проявляли невміння, відомчий підхід, робітничі колективи не були готові до господарювання в нових умовах. Виявилися значні прорахунки в організації праці і виробництва. Досвід перебудови виявив реально існуючі суперечності в інтересах різних груп населення, колективів, відомств і організацій... Виявилось, що значна частина промислових підприємств республіки через збитковість і низьку рентабельність не мала економічних умов для переходу на повний госпрозрахунок і самофінансування» [9, с. 20]. Щодо гірничо-металургійного комплексу республіки, то з перебудовою державні інвестиційні пріоритети не змінилися. Основні кошти (майже 30%) направлялися у машинобудування, а в металургію йшло 9,9% [Див.: табл. 1].

При цьому вкладені до машинобудування інвестиції не давали очікуваного ефекту ні в самій галузі, ані в суміжних секторах, лише посилюючи інфляцію в країні. Звернімо увагу на оцінку М. Плюща: «Як відомо, з ініціативи М. Горбачова було вирішено виправляти становище, починаючи з машинобудівного комплексу. В його галузі спрямовувалися значні кошти. Збільшувалися інвестиції й у розвиток машинобудування України. Але про-

цес не пішов. Причин виявилось багато. Відсутня була чітка система вибору пріоритетних напрямків досліджень, не зжитий монополізм із властивими йому наслідками застою, зажиму нового, панування бюрократичних структур. Виявилися упущення в конверсії науково-технічного потенціалу оборонної промисловості, кадровій політиці тощо» [11, с. 21].

Таблиця 1. Розподіл інвестицій по галузях промисловості (у %, 1990 р.)

Машинобудування	29,3
Вугільна промисловість	14,1
Харчова промисловість	10,4
Металургія	9,9
Електроенергетика	8,3
Нафтогазова промисловість	8,2
Інші	19,8
Всього	100,0

Джерело: Статистичні органи України [Цит. за 10].

З 1990 р. економічні показники в республіканській металургії падали. А з розвалом СРСР негативні тенденції тільки посилювалися. Втім, у перші роки незалежності ситуація в ГМК була дещо кращою, ніж в інших галузях. Наприклад, у травні 1992 р. на нараді керівників великих підприємств України прем'єр-міністр В. Фокін наводив такі дані: в середньому по країні спад становив 19%, а в металургії, а також у вугільній галузі — 9% [1, с. 249].

Однак у подальшому загальноекономічний спад усе більше впливав на ГМК. Як результат, виплавлення сталі на провідних металургійних підприємствах України знизилася з 49 016 тис. тонн у 1989 р. до 22 115 тис. тонн у 1996 р., тобто на 45%. Загальний обсяг продажів упав на 55%: з 39,0 млн. тонн у 1988 до 16,9 млн. тонн у 1996 р. [10, с. 35]. Обсяг інвестицій у промисловість 1995 р. досягав лише 30% від рівня 1990 р. [Див.: табл. 2]. Утім, відбулися кардинальні структурні зміни в розподілі інвестицій: машинобудування опинилося на інвестиційному дні (1,6% загальних промислових інвестицій 1990 р.), тоді як металургія перемістилася на друге місце (5,6%), поступаючись лише субсидованій під тиском небезпеки соціального вибуху вугільній промисловості (6,8%).

Збільшення відносної частки інвестиційних показників зовсім не означало, що поліпшився стан металургії, він навпаки стрімко погіршувався, загострюючи старі проблеми:

- технологічну відсталість виробництва;
- високу енерго- та матеріаловитратність;
- низьку якість сировинного забезпечення.

Таблиця 2. Розподіл інвестицій по галузях промисловості в 1995 р. (у % від рівня 1990 р.)

Галузь	%
Вугільна промисловість	6,8
Металургія	5,6
Електроенергетика	4,9
Харчова промисловість	3,6
Нафтогазова промисловість	3,5
Машинобудування	1,6
Інші	4,0
Усього від рівня 1990 р.	30

Джерело: Статистичні органи України [10, с. 175].

Додалися й нові проблеми внаслідок загальноекономічного спаду та форсованого переходу від планової до ринкової економіки:

- недозавантаженість виробничих потужностей;
- бартеризація та вимивання обігових коштів;
- криміналізація господарських відносин.

Про системну кризу в галузі до того, як у неї повномасштабно прийшов приватний капітал, свідчить комплекс документів та виступів керівників підприємств і профільних міністерств та відомств. Особливу увагу привертають виступи керівників міністерства промислової політики, а також системний документ «Переозброєння чорної металургії України. Звіт щодо діагностики стану галузі» [10]. Проілюструємо ними наведений перелік проблем.

1996 р. близько 50% сталі в Україні виплавлялося найбільш енерговитратним способом — мартенівським, 45% — конвертерним і тільки 5% становила електросталь. За показниками матеріало- та енергоємності українські підприємства суттєво програвали конкурентам з далекого зарубіжжя. За висновками експертів Sofres-Consult, витрати українських металургів були на 1,117 млрд. дол. вищими за європейські [Див.: табл. 3]. І це в цінах середини 1990-х рр. Для порівняння, 1997 р. прибуткова частина державного бюджету України становила приблизно 14 млрд. дол. [2].

З 12 найбільших металургійних заводів тільки два — «Азовсталь» та «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча» — на середину 1990-х рр. були відносно сучасними підприємствами. Однак при цьому європейські експерти зазначали: «Навіть на тому обладнанні, яке відноситься до сучасного, не використовуються новітні технології, освоєні конкурентами: роликотування на прокатних станах, комбіноване продування в киснево-кон-

вертерному процесі, вдування вугільного пилу в доменні печі тощо. На кожній виробничій стадії не вистачає автоматизації процесів та вимірювання. Це відбивається на перевитратах металу, чіткості виробничого процесу й якості продукції. Тут можливе серйозні вдосконалення за умови, що буде здійснено достатні капіталовкладення» [10, с. 17].

Таблиця 3. Економічність виробництва сталі в Україні та Європі (в середині 1990-х рр.)

	В Україні		Середньоєвропейський показник		Різниця, млн. дол. США
	Виробництво, млн. тонн	Ціна, дол. США / тонна	Виробництво, млн. тонн	Ціна, дол. США / тонна	
Чавун	17,5	150	12,8	150	700
Сталь	22,1	180	19,2	180	522
Брухт	3,5	85	3,5	115	-105

Джерело: Sofres-Conseil [10, с. 49].

Через недозавантаження потужностей у металургії був і високий рівень питомого споживання електроенергії. При цьому її вартість була майже вдвічі вищою за російську, хоча майже в два рази менша, ніж, наприклад, у Німеччині [Див.: табл. 4]. Витрати на електроенергію становили 36,87 дол. на тону металопродукції.

Таблиця 4. Ціна на електроенергію для промисловості (1996 р., дол./МВт·год)

Росія	Україна	Франція	Німеччина	США
14,4	33,6	40	60	55

Джерело: Sofres-Conseil [10].

У середині 1990-х рр., ГМК України вперше в історії незалежності зіткнувся з різким підвищенням цін на природний газ. Так, 1995 р. ціна зросла з 11,2 дол. за 1000 м³ до 70,2 дол., а 1996 р. газ подорожчав ще на 10% і коштував 78,9 дол. за 1000 м³.

Європейські експерти вважали, що серед причин скорочення виробництва в українській чорній металургії чільне місце займала незадовільна якість сировини — залізної руди та коксу (зазначимо, що цю проблему не вирішено й досі). Адже конкурентноздатна ціна в металургії формується саме на перших стадіях виробничого циклу. Водночас, хоч як це парадоксально, за

низької якості сировини її вартість була співмірною зі світовими цінами. Так, сировина для агломерату на міжнародному ринку коштувала 25–40 дол. за тону залежно від якості, тоді як в Україні — 20–24 дол., а для окатишів — 30–38 дол. Тонна коксівного вугілля в Україні коштувала 85–90 дол. проти 110 дол. на міжнародних ринках.

Вміст заліза в рудах Кривбасу — основного джерела сировини для металургії України — близько 30%, відповідно, вони потребують збагачення. Наприклад, у США подібні руди не використовували через велику витратність їхнього доведення до потрібних кондицій. На думку європейських експертів, доцільніше створити нові підприємства, ніж перебудовувати старі гірничо-збагачувальні комбінати. В цілому вони робили такий висновок: «В ситуації, що склалася, Криворізький басейн міг би задовольняти потреби чорної металургії України в залізомісткій сировині. На жаль, усі діючі установки збагачування, окомкування й агломерації застаріли і не можуть забезпечити доменні печі сировиною потрібної якості. Заміна всіх установок нереальна, оскільки вимагає великих інвестицій. Пріоритет варто надати сучасним фабрикам окомкування й обмежені вкладення спрямувати на покращення умов роботи існуючих аглофабрик» [10, с. 92].

Щодо коксу, то, окрім хімічної проблеми (низька якість коксівного вугілля спричиняла незадовільні хімічні та механічні характеристики коксу), мали місце й управлінські та структурні бар'єри. Коксохімічні заводи в середині 1990-х рр. підпорядковувалися Міністерству енергетики, а не Міністерству промисловості. Відповідно, керівництво заводів дбало не стільки про поліпшення характеристик власної продукції для металургії, скільки про те, як наростити виробництво газу (побічний продукт, який виникає при коксуванні) — сировини для суміжних галузей.

Вітчизняні експерти також указували на проблеми з коксівним вугіллям та коксом. Зокрема, в аналітичних висновках Міжвідомчої аналітично-консультативної ради з питань розвитку продуктивних сил і виробничих відносин під керівництвом І. Юхновського, відзначалося: «Уважне вивчення структури вугільних пластів Донбасу викликає сумніви в їх спроможності забезпечити коксохімію необхідною кількістю коксівного вугілля». І далі йшла цілком дипломатична фраза: «На порядку денному стоїть питання технології видобування й рентабельної експлуатації пластів малої потужності (до 80 сантиметрів) у Донбасі та Львівсько-Волинському басейні, таких пластів там переважна частина» [7, с. 8]. Іншими словами, значна частина виробничих потужностей слід було вивести з експлуатації. Крім того, вказувалося на системні махінації під час поставок коксівного вугілля: коли «Український вуглехімічний інститут» провів перевірку, було виявлено, що третина всього вугілля, проданого коксохімічним заводам, не відповідала ма-

рочному складу [7, с. 9]. Як результат, обладнання заводів передчасно виходило з ладу, тобто погіршувався й без того поганий технічний стан, а також збільшувалася собівартість продукції.

Втім, рецепт від цих негараздів у українських експертів був один: посилення державного втручання в розвиток підгалузі. Зокрема, комісія І. Юхновського вважала за необхідне впровадити державне регулювання цін на коксівне вугілля, створити державну службу експертизи вугілля й шихти, встановити державний контроль за накопиченням коштів для технічного переозброєння заводів, наростити інвестиції (очевидно, державні або під державні гарантії) в добудову державних шахт тощо [7, с. 11–12]. І все це — без урахування витрат на соціальну сферу в разі, якщо шахти доведеться закрити.

Через глибоке падіння економіки України та пострадянських республік, в умовах, коли налагодження поставок у далеке зарубіжжя потребувало досвіду та часу для формування нових взаємовигідних господарських зв'язків (нагадаємо також: як було показано, стратегія державної промислової політики, спрямована або на економічну автаркію, або на пострадянський інтегралізм, мало цьому сприяла), підприємства ГМК України в середині 1990-х рр. працювали з неповним завантаженням виробничих потужностей. Так, середній ступінь використання доменних печей 1996 р. становив лише 45%. При цьому з вироблених 17,5 млн. тонн продукції 50% припадало на три підприємства, 80% — на шість заводів. Формально цей обсяг продукції оцінювався в 6,1 млрд. грн.

Ситуацію погіршувало й те, що значна частина металопродукції реалізовувалася не за «живі» гроші, а за бартером. Зокрема, при експорті в 2,3 млрд. грн. (офіційні дані за 1996 р.) бартер в середньому досягав 22%, а в деяких заводів — 81% від загального експорту. Фактично, це означало, що прибутки від торгівлі металом «осідали» за кордоном.

Слід також згадати торгові бар'єри для української металопродукції. Різноманітні обмеження (квоти, високі митні ставки і т. п.) було введено в Європейському Союзі, Канаді, Туреччині, Мексиці, Таїланді, Сполучених Штатах Америки. Втім, українські підприємства через недосвідченість і неадекватність часто самі йшли на відвертий ціновий демпінг, тим самим провокуючи захисні заходи в зарубіжних країнах. Примітно, що в середині 1990-х років, російський ринок залишався найбільшим покупцем української металопродукції, принаймні, за статистикою митних органів [Див.: табл. 5].

На металургійних підприємствах підтримувався високий рівень зайнятості робочої сили: падіння виробництва не супроводжувалося скороченням трудових колективів (не кажучи вже про наявність на балансах заводів соціальної сфери та непрофільних виробництв). Так, 1992 р. в чорній

металургії республіки працювало понад 522 тис. осіб, а 1996 р. — 480 тис., тобто зниження становило менше, ніж 10%.

Таблиця 5. Географія постачання заготовок та готової продукції від провідних українських металургійних підприємств (1996 р.)

	Обсяги експорту, тис. тонн	Частка, %
Росія	911	29,6
Китай	394	12,8
Таїланд	250	8,1
США	119	3,9
Туреччина	85	2,8
Всього вироблено	3077	100%

Джерело: Митна статистика [цит. за 10, с. 70].

Втім, фахівці на той час не вбачали великої проблеми у надлишковому персоналі, адже рівень заробітної плати був низьким (4–5% у структурі собівартості продукції). Тому було два виходи: або взяти курс на збільшення зарплат і масово звільнити робітників, або зберігати низький рівень оплати праці.

1996 р., за українськими стандартами бухгалтерського обліку, які навіть на 2012 р. відрізняються від міжнародних, 5 із 12 провідних вітчизняних металургійних підприємств показували прибуткову діяльність. Однак при застосуванні міжнародних стандартів бухгалтерського обліку всі підприємства виявлялися збитковими. До речі такі дрібниці й визначають те, наскільки сприятливий інвестиційний клімат у країні: необхідність вести подвійну бухгалтерію означає виділення додаткових спеціалістів і грошей на них. Фактично ж це ставало і досі стає «додатковим податком» на іноземний капітал та вітчизняні компанії, які залучають кошти на міжнародному фінансовому ринку.

Експерти звертали увагу на низький рівень амортизаційних відрахувань (2–3% від товарообігу), який не давав можливості навіть частково модернізувати обладнання (мав бути не менше за 5%, щоб не вважатися стагнацією). Втім, навіть коли знаходилися ресурси для розвитку, виникали нові труднощі — власне, зі з'ясуванням, куди ці ресурси пішли, особливо на державних підприємствах. Ось як ця ситуація була описана у спогадах В. Пустовойтенка про часи його прем'єрства: «За кілька років підприємства правдами і неправдами нахапалися іноземних кредитів під гарантії уряду... А повертати кредити, як виявилося, вже не було чим. Як казав перший заступник міністра фінансів Петро Германчук, тільки жити добре почали — бац, гроші закінчилися! Я вдвлявся у списки боржників і просто обурю-

вався. Серед бідаків ходив комбінат “Криворіжсталь”, який взяв кредит на суму у 155 мільйонів німецьких марок. Лисичанський нафтопереробний завод, який напозичався на 150 мільйонів німецьких марок. Був і Макіївський металургійний комбінат, і Харківський завод килимів, і корпорація “Земля і люди”. Не знаю, як вони там господарювали, але погашення боргів за кредити зрештою лягло на державний бюджет» [13, с. 240].

Форсований перехід до ринкових відносин за неефективності новостворених державних інституцій супроводжувався корупцією, появою тіньових структур у галузі та непрозорістю її роботи в цілому. Іноземні експерти констатували, що державна статистика не могла відповісти, куди йшли майже 50% експорту металопродукції. Ще більше їх дивувало, коли українські митні органи фіксували тільки порядку 30% від обсягу експорту, який зазначала українська ж статистична служба (причому останній, на думку експертів, також був занижений). Іншим прикладом було те, що до 1996 р. українська митниця не зауважувала поставок товстого листа з України до США, тоді як американська сторона фіксувала неухильне зростання продаж цієї продукції на своєму ринку. Причому, коли 1996 р. українські митники нарешті «побачили» поставки 110 тис. тонн [Див.: табл. 6], це все рівно було майже в шість разів менше від даних Департаменту торгівлі США (640 тис. тонн). У вартісному вимірі різниця досягла понад 170 млн. дол. (внутрішньоукраїнська ціна на товстий лист 1996 р. становила 327 дол. за тонну), а всього незареєстрований експорт до США тільки товстого листа можна оцінити в майже півмільярда американських доларів за 5 років.

Таблиця 6. Різниця даних американської та української статистики щодо експорту металопродукції з України до США

	1992	1993	1994	1995	1996
США, тис. тонн	14	117	296	506	640
Україна, тис. тонн	0	0	0	0	110
Вартість різниці у цінах 1996 р., млн. дол. США*	4,5	38,2	96,7	165,4	173,3

Джерело: Sofres-Conseil [10, с. 72].

Експерти також згадували збільшення в 1995–1996 рр. на внутрішньому ринку частки торгівців, котрі вели незареєстрований експорт. При цьому обережно відзначалося: «Підприємства не можуть мати добрий вигляд

* Розрахунки автора, ціна тонни товстого листа у 1996 р. становила 327 дол.

на ринку, поки значна частка їхніх продажів здійснюється через посередників» [10, с. 51]. Іншими словами, європейці прозоро натякнули на те, що без вивільнення підприємств із-під контролю тінювих структур про розвиток галузі говорити марно. Вони також вказували, що більшість металовиробів продавалися за ціною нижчою від собівартості.

Нарешті, експерти відзначали, що середня вартість української металопродукції була набагато меншою за європейські аналоги. Втім, вони явно недооцінювали масштаб тінювих схем, зокрема з заниженням вартості експортованої продукції, пояснюючи це переважно кращою якістю європейської продукції. Це призводило до парадоксальної з зовнішнього погляду ситуації, коли внутрішні українські ціни на металопродукцію були суттєво вищими, ніж її експортна вартість [Див.: табл. 7].

Таблиця 7. Вартість української металопродукції порівняно з європейськими цінами (дол., 1996 р.)

	Внутрішні ціни (середні)	Експортні ціни	Ціновий діапазон на ринку ЄС
Чавун у чушках	169	93	160
Заготовка	126	н/д	210–240
Рейки	274	175	430–450
Крупний та дрібний сорт	276	н/д	430–450
Товстий лист	327		320–350
Блюмси	н/д	240	200

Джерело: на основі даних Sofres-Conseil, зібраних зі звітів заводів, та Metal Bulletin [10].

Якщо проблеми впорядкування внутрішнього ринку та дотримання законності при експорті металопродукції вирішити було можливо, і за кілька років це відбулося, то змінити ситуацію з технологічним відставання галузі українська влада на той час була в принципі нездатна. Згідно з заявленими державними планами, до 2000 р. на модернізацію ГМК мало бути спрямовано 29,5 млн. дол., з них освоїти передбачалося тільки 10,6 млн. дол. Таким чином, переозброєння галузі мало відбуватися за рахунок самофінансування. Європейські експерти вираховували, що українській металургії потрібно було б 600 млн. дол. (за аналогією з Японією, яка в період високої інвестиційної активності вкладала в модернізацію своїх металургійних підприємств приблизно 30 дол. на тонну металопродукції) [10, с. 176]. І це без

урахування витрат на «національні особливості» інвестиційного клімату в Україні 1990-тих рр.

Втім, саме в металургії поміж інших галузей української промисловості вперше вдалося припинити падіння виробництва. За підсумками 1997 р., спад становив лише 0,1%. А в першому півріччі 1998 р. ГМК показав позитивну динаміку, і лише світова фінансова криза в другому півріччі знову загальмувала його розвиток. При цьому, коли в першому кварталі 1998 р. виробництво металопродукції виросло на 10% урядовці рекомендували підприємствам зменшити обсяги виробництва. Зокрема, на думку тогочасного заступника міністра промислової політики В. Терещенка, «постійне зростання виробництва в умовах обмеженого збуту дестабілізує цінову кон'юнктуру» [8, с. 54]. Крім того, загострювалася проблема забезпечення сировиною: автономізовані підприємства різних підгалузей ГМК не могли координувати свої виробничі плани, держава теж цього робити вже не могла (ні ідеологічно, ані фактично), а нові корпоративні структури тільки народжувалися.

Таким чином, можна зробити висновок, що майже до кінця 1990-х рр. металургія занепадала і перспективи її розвитку були тьманими. Держава не мала ресурсів для розвитку ГМК, і заплановані мізерні обсяги інвестицій — красномовне свідoctво цього. Для іноземних (справжніх, а не «кіпрських») інвесторів українські металургійні підприємства були малоцікавими через їхню технологічну відсталість та поганий фінансовий стан, не кажучи вже про ризиковані умови господарювання.

Місцевих інвесторів, які щойно з'явилися, виробництво саме по собі теж не вабило, оскільки були й інші сфери економіки, зокрема посередницька діяльність, що швидко приносили надприбутки. Втім, позитивним стало те, що ГМК України з кожним роком поступово розширював присутність на міжнародних ринках. Однак незавершеність приватизації й непрозорість економічних процесів без державного впливу робили безглуздими будь-які довгострокові плани розвитку.

Подальші дослідження мають бути присвячені вивченню розробки та реалізації комплексу антикризових заходів в українському гірничо-металургійному комплексі у формі економічного експерименту другої половини 1999–2002 рр., а також його соціально-економічних наслідків. Це в результаті дасть комплексне бачення розвитку вітчизняної металургії у перший період ринкової трансформації національної економіки.

1. Антонов В. На переднем крае борьбы с кризисом / В. Антонов // Виктор Гладуш — личность на фоне эпохи. Воспоминания современников. — К. : Экспресс-Полиграф, 2011. — С. 244–252.

2. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/fin/fin_ric/fin_u/2003.html

3. Інтерв'ю П. Шелеста журналу «Київ» // Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; За ред. Ю. Шаповала. — К. : Генеза, 2003. — 808 с.

4. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. — К. : Ніка-Центр, 2011. — Т. 2. — 608 с.

5. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Касьянов Г. — К. : Наш час, 2008. — 432 с.

6. Кипиани В. «Щербицкий сказал — какой дурак придумал слово перестройка?..» (інтерв'ю с Л. Кравчуком) : [Електронний ресурс] / В. Кипиани, В. Федорин // Историческая правда, 10.09.2011. — Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/10/53558/>

7. Коксохимия. Анализ. Рекомендации // Металл Бюллетень. Украина. — 1998. — № 5 — С. 6–12.

8. Минпромполитики пытается воспрепятствовать росту производства металлургической продукции // Металл Бюллетень. Украина. — 1998. — № 3. — С. 54–55.

9. Падалка С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991–2009): Монографія / Падалка С. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. — 362 с.

10. перевооружение черной металлургии Украины. Отчет по диагностике состояния отрасли (июнь 1997). — 205 с.**

11. Плющ М. Перебудовні процеси в економіці України / М. Плющ // Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи). Матеріали науково-теоретичного семінару. — К. : Ін-т історії України, 1996. — 46 с.

12. Плющ М. Промисловість України у 80–90-і роки: люди, проблеми, уроки / Плющ М. — К. : Інститут історії України НАН України, 2002. — 335 с.

13. Пустовойтенко В. Сьома вершина / Пустовойтенко В. — К. : Новий друк, 2007. — 472 с.

14. Darden K. Economic Liberalism and Its Rivals. The formation of International Institution among the Post-Soviet States / Darden K. — New York : Cambridge University Press, 2009. — P. 172.

15. Goldsmith B. Economic Liberalism and Security Preferences : A Comparative Case Study of Russia and Ukraine in the 1990s / B. Goldsmith // Demokratizatsiya. — Vol. 9 — No. 3 — Summer. — 2001. — P. 399–433.

** Цей документ підготували для Міністерства промислової політики України у червні 1997 р. фахівці французької консалтингової компанії Sofres-Conseil (у рамках проекту технічної допомоги з боку Євросоюзу, ТАСІС-Україна).